

KAMOLA QURBONOVA,
Namangan davlat universiteti
filologiya fakulteti tadqiqotchisi

MUMTOZ BADIY MATNLARDA “GO‘ZALLIK” KONSEPTI

(“qosh” tasviri misolida)

Annotatsiya: Kognitiv tilshunoslik sohasining asosiy termini konsept hisoblanadi. Tilda mavjud konseptlar turli davrlarda turlicha talqin qilinishi mumkin. Mumtoz adabiyotdagi konseptlar tahlili hozirgi kunda tilda mavjud konseptlarning mohiyatini anglashga zamin yaratadi. Bu borada ulug‘ mutafakkir Alisher Navoiy asarlari muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu maqolada “go‘zallik” konsepti mumtoz badiiy matnlardagi “qosh” tasviri misolida tahlil qilinadi. Tahlilda Alisher Navoiy g‘azallaridan namunalar olingan va ta‘riflash, tavsiflash usullaridan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: kognitiv tilshunoslik, konsept, konseptosfera, o‘xshatish, majoz, zidlash, konseptual tahlil.

Annotation: The main concept in the field of cognitive linguistics is the concept itself. Concepts existing in a language may be interpreted differently across various historical periods. The analysis of concepts in classical literature provides a foundation for understanding the essence of concepts present in modern language. In this regard, the works of the great thinker Alisher Navoi serve as an important source. This article analyzes the concept of “beauty” through the image of the “eyebrow” in classical literary texts. The analysis is based on examples from Alisher Navoi’s ghazals and employs descriptive and interpretative methods.

Key words: cognitive linguistics, concept, conceptosphere, comparison, metaphor, tracing, conceptual analysis.

Аннотация: Основным термином в области когнитивной лингвистики является концепт. Концепты, существующие в языке, могут по-разному интерпретироваться в разные исторические периоды. Анализ концептов в классической литературе создает основу для понимания сущности концептов, существующих в современном языке. В этом отношении произведения великого мыслителя Алишера Навои служат важным источником. В данной статье анализируется концепт “красота” на примере образа “брови” в классических художественных текстах. В анализе используются примеры из газелей Алишера Навои, а также методы описания и интерпретации.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, концептосфера, сравнение, метафора, прослеживание, концептуальный анализ.

Kirish. Kognitiv tilshunoslikda konsept tushunchasi markaziy ahamiyatga egadir. Konsept nisbatan tartibli ichki tuzilishga ega bo‘lib, shaxs va jamiyatning kognitiv faoliyat natijasi sifatida namoyon bo‘ladi, murakkab, ensiklopedik ma‘lumotlarni tashuvchi, bu ma‘lumotlarni muayyan predmet yoki hodisaning jamoaviy ongda aks etgan obrazlari va talqini shaklida ifodalaydi. Unda insonlarning hayotiy tajribasi va dunyoqarashi aks etadi hamda tilda ifodalanadigan ma‘no va tasavvurlarni o‘zida jamlaydi. Konseptni individual mental tuzilma,

deyish mumkin. Zero, har bir inson o'z bilimiga ko'ra ongida konseptlarni yaratadi. Ular faqat obyekt haqida ma'lumotlarni ifodalamaydi, balki hissiy obrazlar, shaxsiy va jamoaviy baholar, mentalitetga aloqador jihatlarni ham mujassamlashtiradi. Yangi axborotlarning ongda shakllanishi va ularning til orqali aks etishida konsept muhim rol o'ynaydi. U o'zida obyektning barcha xususiyatlarini jamlaydi. Ma'lum bir tildagi konseptlarni tahlil qilish orqali ularning insonlar ongida qanday shakllanganligi va ahamiyatini o'rganish mumkin. Shu bois konseptlar tadqiqiga bu soha rivoji uchun qo'yiladigan qadam deyish mumkin.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Rus tilshunosligida "konsept" tushunchasi XIX asr oxirida asosiy atama maqomini oldi va shundan beri u haqida ko'plab ta'riflar paydo bo'ldi [Yigitliyeva, 2024:15]. "Konsept" atamasi, uning mohiyati va tuzilishi D.Y.Apresyan, N.D.Arutyunova, Y.S.Stepanova, A.P.Babushkin, A.A.Zalevskiy, R.I.Pavilenis, E.S.Kubryakova, A.A.Leontev, V.I.Karasika, V.A.Pishchalnikova, I.A.Sternina, G.G.Slishkin va boshqalar tomonidan ko'rib chiqilgan.

O'zbek tili konseptosferasi tadqiqi doirasida o'zbek tadqiqotchilari tomonidan bir talay ilmiy ishlar yaratilgan. N.R.Umarovanning Alisher Navoiy asarlarining lisoniy-konseptual tadqiqiga bag'ishlangan doktorlik dissertatsiyasi [Умарова, 2021], A.I.Ziyayevning go'zallik/xunuklik va xursandchilik/qayg'u binar oppozitsiyalarining komponent tahlili [Зияев, 2009], Z.Ma'rupovanning mumtoz badiiy matnlarda "go'zallik" konsepti [Маърупова, 2022], qiyosiy aspektida A.K.Xalillayevning ispan va o'zbek tillarida "mardlik" konsepti [Халиллаев, 2022], Z.O.Aminovanning ingliz va o'zbek tillarida "yurak" konsepti [Аминова, 2022], G.A.Usenovanning ingliz va qoraqalpoq tillarida "ona" konsepti [Усенова, 2021], M.M.Rahmatovanning ingliz, o'zbek va tojik tillarida "go'zallik" konsepti [Пахматова, 2019], Sh.X.Djabbarovning ingliz va o'zbek tillarida "vaqt" konsepti [Джаббаров, 2022] tahliliga bag'ishlangan tadqiqotlari shular jumlasidandir.

Ushbu tadqiqotda mumtoz badiiy matnlarda tashqi go'zallik belgilari orqali ifodalangan "go'zallik" konsepti tahlil qilinadi va Alisher Navoiy g'azallaridan keltirilgan namunalar orqali izohlanadi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, ta'riflash, statistik, tavsiflash tahlil usullaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokama. O'zbek tilida mavjud konseptlar tahlili orqali o'zbek tili konseptosferasi haqida batafsil ma'lumotga ega bo'lish mumkin. Ayniqsa, mumtoz badiiy matnlarda ularning o'zgacha talqinlari mavjud. Bu holat mumtoz adabiyotdagi "go'zallik" konsepti misolida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ma'lumki, "go'zallik" konsepti turli xususiyatlarni qamrab oladi. Mumtoz adabiyotda esa ushbu konsept shoirlar tomonidan turli yondashuvlar asosida ifodalangani. "Go'zallik" konsepti ifodalovchilari tarkibiga kiruvchi tana a'zolari go'zalligining ifodasi konseptning mohiyatini ochib berishda muhim o'rin tutadi. Alisher Navoiy g'azallarida go'zallik konsepti muhim estetik kategoriya sifatida yetakchi o'rin egallaydi. Shoir go'zallikni tasvirlashda an'anaviy poetik obrazlardan keng foydalanadi. Shulardan biri "qosh" obrazi bo'lib, u ko'pincha ma'shuqaning husnini ifodalovchi markaziy detallar qatorida keladi. "Qosh" tasviri Navoiy she'riyatida turli metaforalar bilan boyitilib, masalan, kamon, yoy yoki hilol shakllari bilan qiyoslanadi. Bu esa nafaqat tashqi go'zallikni, balki oshiq qalbidagi ruhiy kechinmalarni ham ifodalashga xizmat qiladi. Navoiy ijodida "qosh" obrazi ko'pincha oshiqning dard-u alamiga sabab bo'luvchi unsur sifatida talqin etiladi, ya'ni ma'shuqaning qoshi "kamon", uning nigohi esa "o'q" sifatida tasvirlanib, oshiq qalbini jarohatlovchi kuch sifatida gavdalanadi. Bu holat sharq mumtoz adabiyotiga xos bo'lgan an'anaviy tasvir usullarining yorqin namunasi hisoblanadi. Navoiy g'azallarida "go'zallik" konsepti unsuri bo'lmish "qosh" tasvirining bir nechta talqinlari mavjud. Navoiy g'azallarida qosh tasviri turli o'xshatishlar bilan ifodalangani:

Ko'zung sarfitnayi olam tushuptur,

Qoshingdek bir yangi oy kam tushuptur [Navoiy (b), 2011:173].

Ushbu baytda yorning qoshi yangi oyga o'xshatilmoqda. Demak, yorning qoshi yangi oy kabi ingichka va egik. Boshqa bir g'azal baytida shunday o'xshatish uchraydi:

*Novaki g'amzangg'a paykon istasang, ey qoshi yo,
Kelki, andin benihoyat jismi afgorimda bor* [Navoiy (b), 2011:156].

Ushbu baytda yorning qoshi arab alifbosidagi "yo" (ي) harfiga, shuningdek, kamon shakliga o'xshatilmoqda. Zero, bu harf yor qoshi kabi egik. Yana bir baytda yorning qoshlari kabutarga o'xshatiladi:

*Gar kabutardek emas tutmoq uchun ko'nglum qushin,
Nevchun ochmish qulochin har taraf ul ikki qosh* [Navoiy (b), 2011:261].

Odatda, g'azallarda yorning bir qoshi tasvirlanadi. Ammo bu baytda yorning ikki qoshi ta'rifi mavjud. Ushbu baytda yorning qoshlari shakl jihatdan kabutar qanotlariga o'xshatilmoqda va bu bilan oshiqning ko'nglidan joy olgani aytilmoqda. Aslida, yor qoshlari qora bo'lganligi uchun qarg'a deyish mumkin edi, lekin kabutar orqali ularning nozikligi va go'zalligiga ishora qilingan. Boshqa bir baytda o'zgacha o'xshatish mavjud:

*G'am mazra'ida ko'ngluma ul qosh xayoli,
Dehqonki mudom asrag'ay o'zi bilan dosin* [Navoiy (b), 2011:474].

Ushbu baytda oshiqning yor qoshlari xayolida g'am chekish holati dehqon o'zi bilan doim o'rog'ini olib yurishiga o'xshatilgan va o'roqning egikligi yor qoshiga monandligiga ishora qilingan. Yana bir g'azal baytida shunday o'xshatilgan:

*Lojuvardiy qoshing uzra zarvaraq tobonmudur?
Yo magar ko'k toqi uzra anjumi raxshonmudur?* [Navoiy (b), 2011:166]

Ushbu baytda yorning qoshi lojuvardiy, ya'ni ko'k tusli deb ta'riflangan va lojuvard toshiga o'xshatilgan.

Bundan tashqari, g'azallarda qosh tasviri orqali majoziy ma'nolar ham ifodalangan. Ularning tahlili orqali ham "go'zallik" konsepti xususiyatlari boyib boradi. Namuna sifatida quyidagi baytni ko'rish mumkin:

*Ham qoshing taqvovu toatqa balo,
Ham ko'zung ofati aql-u dindur* [Navoiy (b), 2011:152].

Ushbu baytda yorning qoshi insonning poklik va bo'ysunishiga ziyon keltiruvchi deb tasvirlangan va yor qoshi taqvo bilan zidlangan. Boshqa bir baytda shunday majoz mavjud:

*Ul ko'z-u qoshi qorag'a oyni tashbih aylamang,
Oyning ofatlig' ko'zi, purfitna qoshi qaydadur* [Navoiy (b), 2011:203].

Ushbu baytda yorning qoshi fitna qiluvchi deb ta'riflangan. Boshqa bir baytda shunday tasvirlangan:

*Qoshlaringdur go'yi ikki hinduiy otashparast,
Mayl qilg'on sajdag'a o'tluq uzoring yonida* [Navoiy (b), 2011:32].

Ushbu baytda yorning qoshlari ikki otashparast hindu kabi yorning yuzini alanga sanab, unga sajda qilayotgani tasvirlanmoqda. Yana bir baytda yorning qoshlari mehrobga o'xshatilgan:

*Bordurur mehrob turg'ach butqa qilg'andek sujud,
Sajda qilsam qiblag'a to qoshlaring qarshuda bor* [Navoiy (a), 2011:218].

Ushbu baytda sajda qilish paytida mehrobning ko'rinishi orqali uning yor qoshlari kabi qayrilma ekanligiga ishora qilingan. Yana bir baytda shunday majoz mavjud:

*Har o'qi ul qoshi yoning elnikim qurbon qilur,
Rost bir o'qdurki, qurbon ko'nglum ichra sanchilur* [Navoiy (a), 2011:199].

Ushbu baytda yorning qoshi yoy kabi o'q bilan elni o'ldiruvchi deb ta'riflangan. Shuningdek, yor qoshi qilichga ham qiyoslangan:

*Vo'sma birla qoshin ul mahvashki rangin aylamish,
Ko'zi jallodi qilichig'a yashil qin aylamish* [Navoiy (a), 2011:274]

Ushbu baytda yorning jallod ko'zlari qilich kabi qoshlariga o'sma surtgani aytilmoqda. Ko'rib chiqilgan namunalar "go'zallik" konseptini quyidagi asoslar bilan ifodalaydi:

1. Shakl o'xshashligi:

A) Egikligi: yoy, o'roq, lojuvard

B) Go'zalligi: yangi oy, kabutar, mehrob

2. Majoz: taqvo balosi, fitnagar, hindu, o'ldiruvchi o'q, qilich

Yuqoridagi qosh tasviri bilan bog'liq namunalarni quyidagicha guruhlashtirib olish mumkin:

1-jadval

Tasvir vositasi	Ijobiy tasvir	Salbiy tasvir
O'xshatish	Yoy	
	O'roq	
	Lojuvard	
	Yangi oy	
	Kabutar	
	Mehrob	
Majoz		Fitnagar
	Hindu	
		Ofat
		O'ldiruvchi o'q
		Qilich
Zidlash	Taqvo	

Xulosa. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, kognitiv tilshunoslikda konseptlar til va tafakkur o'rtasidagi muhim bog'lovchi birlik hisoblanadi. Mumtoz adabiyotdagi konseptlar, xususan, "go'zallik" konsepti "qosh" obrazi orqali ko'p qirrali va ramziy ma'noda ifodalanadi. Alisher Navoiy g'azallari asosida olib borilgan konseptual tahlil natijasida "qosh" tasviri nafaqat tashqi go'zallik belgisi, balki ishqiy kechinmalar va estetik qarashlarni ifodalovchi muhim badiiy vosita ekanligi aniqlandi. Umuman olganda, mazkur konseptual tahlil mumtoz adabiyot orqali zamonaviy til va tafakkurdagi konseptlarning mohiyatini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, o'zbek tili konseptosferasida "go'zallik" konsepti muhim o'rin egallaydi va uning xususiyatlar doirasi ham keng. Mumtoz badiiy matnlarda esa yorning tana a'zolari orqali ushbu konseptni ifodalash holatlari mohiyatni ochib berishga yordam beradi. Birgina qosh tasviri orqali "go'zallik" konsepti mazmuni boyiydi va o'zbek tili konseptosferasi haqida ma'lumotlar ko'payadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Алишер Навоий. *Ғаройиб ус-сизар. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 1-жилд.* – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2012 (а). – 804 б
2. Алишер Навоий. *Наводир уш-шабоб. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 2-жилд.* – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011 (б). – 772 б
3. Yigitaliyeva Sh.I. O'zbek tilida "yaxshilik" konseptining voqelanishi: *Filol. fan. b. fals. d-ri ... dis. avtoref.* – Qo'qon, 2024. 137b
4. Аминова З.О. Инглиз ва ўзбек тилларида "heart/юрак" концептининг вербаллашуви ва лингвокультурологик хусусиятлари: *Филол. фан. б. фалс. д-ри ... дис. автореф.* – Қариш, 2022. – 56б.
5. Джаббаров Ш.Х. Вақт концептосферасининг когнитив-метафорик, лингвофалсафий ва лингвомаданий таҳлили (инглиз ва ўзбек тиллари мисолида): *Филол. фан. б. фалс. д-ри ... дис. автореф.* – Термиз, 2022. – 53б
6. Зияев А.И. Инглиз тилида сўз маънолирини кучайтиришининг лингвокогнитив аспекти: *Филол. фан. ном. Дис.автореф.* – Самарканд, 2009. – 22б.
7. Маърупова З. Мумтоз бадий матнларда "гўзаллик" концептининг вербаллашуви: *Филол. фан. б. фалс. д-ри ... дис. автореф.* – Фарғона, 2022.
8. Рахматова М. Инглиз, ўзбек ва тожик миллий маданиятида "гўзаллик" концептининг лисоний хусусиятлари: *Филол. фан. б. фалс. д-ри ... дис. автореф.* – Бухоро, 2019. – 50б
9. Умарова Н.Р. Алишер Навоий асарларининг лисоний-концептуал тадқиқи: *Филол. фан. д-ри ... дис.* – Фарғона, 2021. – 269б
10. Усенова Г.А. Mother/она концепти идентификаторларининг лингвомаданий хусусиятлари (инглиз ва қорақалпоқ тиллари мисолида): *Филол. фан. б. фалс. д-ри ... дис. автореф.* – Нукус, 2021. – 49б.
11. Халиллаев А.К. Испан ва ўзбек тилларида "hombría/мардлик" концепти қўлланишининг лингвокогнитив ва лингвомаданий хусусиятлари: *Филол. фан. б. фалс. д-ри ... дис. автореф.* – Тошкент, 2022. – 48б.